

Bartosz Awianowicz (Toruń)

PRZEMIANY W IKONOGRAFII VIRTUS W MENNICTWIE RZYMSKIM OD REPUBLIKI DO SEWERA ALEKSANDRA

1. OD PIERWSZYCH PRZEDSTAWIEŃ NA DENARACH REPUBLIKAŃSKICH DO POJAWIENIA SIĘ PEŁNOPOSTACIOWEJ VIRTUS W TYPIE AMAZONKI

Spośród pięciu najważniejszych, najczęściej pojawiających się na monetach cesarstwa rzymskiego okresu pryncypatu (27 przed Chr. - 235 po Chr.) zalet władcy¹ cztery: *Aequitas* (Sprawiedliwość wynikająca z wrodzonego poczucia słuszności i równości oraz poszanowania tradycji, gwarantująca m.in. uczciwość w biciu pieniądza²), *Liberalitas* (Szczodroblivość), *Pietas* (Pobożność) i *Providentia* (Przezorność / Opatrzność) niezmiennie symbolizowane są przez personifikacje żeńskie³, podczas gdy w przypadku jednej – *Virtus* (Męstwo), choć zgodnie z rodzajem gramatycznym również powinna ją symbolizować postać kobieca, sytuacja jest bardziej złożona. Według Franziski Schmidt-Dick na monetach cesarstwa *Virtus* występuje jako personifikacja żeńska „przedstawiana podobnie jak Roma: albo w krótkiej szacie (typ Amazonki), albo w długiej z obnażoną prawą piersią”, w której to postaci pojawiła się za Galby, następnie zaś szczególnie często widniała na monetach Domicjana⁴. Spostrzeżenie austriackiej badaczki odnosi się jednak jedynie do jednego, najpopularniejszego schematu ikonograficznego *Virtus*, zalety, która na monetach bitych w późnej republice i za pryncypatu Oktawiana Augusta była przedstawiana jako młodzieniec w hełmie, a dopiero następnie, od Galby (68-69), jako kobieta, choć za panowania dynastii Sewerów znów zaczął powracać wizerunek młodego wojownika.

Problem płci *Virtus* wynika z jednej strony z rodzaju gramatycznego tego terminu, z drugiej z zaś z etymologii *virtus* jako pochodnej od *vir* („mąż, mężczyzna”), na co zwracał uwagę w swych *Rozmowach tuskulańskich* Marek Tulliusz Cyncero⁵, stwierdzając, że „nazwa *męstwo* pochodzi od męża” (*Tusc. II 43: appellata est enim ex viro virtus*⁶)

¹ Z niniejszego tekstu wyłączam przemiany w ikonografii zalet władcy w mennictwie imperialnym tzw. okresu kryzysu III w. (235-284), który, ponieważ przyniósł ważne zmiany w wyobrazeniach cesarskich zalet oraz towarzyszących im legend, stanowi odrębną całość i jako taki wymaga osobnego omówienia.

² W odróżnieniu od *Iustitia*, również obecnej na monetach imperialnych, która jest sprawiedliwością wynikającą z poszanowania i stanowienia słusznego prawa. Więcej na temat złożonego i szerokiego znaczenia terminu *aequitas* zob. C. F. Noreña, *Imperial Ideals in the Roman West: Representation, Circulation, Power*, Cambridge 2011, s. 63-67.

³ Szerzej na ich temat zob. C. F. Noreña, *op. cit.*, s. 63-71 (*Aequitas*), 71-77 (*Pietas*), 82-92 (*Liberalitas*) i 92-99 (*Providentia*).

⁴ F. Schmidt-Dick, *Typenatlas der römischen Reichsprägung von Augustus bis Aemilianus*, t. 1: *Weibliche Darstellungen*, Wien 2002, s. 133: *Die Personifikation der Tugend wird ähnlich wie Roma dargestellt: entweder kurzgewandet (Amazonentyp) oder langgewandet mit entblößter rechter Brust [...]. Virtus taucht ab Galba auf Münzen auf und ist vor allem unter Domitianus ein beliebtes Motiv.*

⁵ Cynceron, *Tusculane disputationes II 43: appellata est enim ex viro virtus* („nazwa *męstwo* pochodzi bowiem od męża”).

⁶ Por. podobne twierdzenie współczesnego Cynceronowi Warrona w traktacie *O języku łacińskim*: „*Męstwo* pochodzi od męskości” (*Lingua Latina V 73: Virtus [...] a virilitate*).

i wiążąc ją z zaletami tradycyjnie związanymi z mężczyzną-wojownikiem, jak: dzielność (*fortitudo*) i pogarda dla śmierci i cierpienia (*mortis dolorisque contemptio*). Wprawdzie ten sam Cyncero równolegle z tradycyjnym pojmowaniem *virtus* już w swym młodzieńczym, napisanym między 86 a 83 r. przed Chr. traktacie *O inwencji retorycznej* uczynił z „męstwa” również kategorię nadrzędną, odpowiadającą greckiej *ἀρετή* – cnocie moralnej, mieszczącej w sobie m.in. roztropność (*prudencia*), sprawiedliwość (*iustitia*), dzielność (*fortitudo*) i umiarkowanie (*temperantia*)⁷, jednak w powszechnym odbiorze *virtus* z I w. przed Chr. z pewnością dominowało przedstawianie jej jako młodego wojownika, co było ściśle powiązane z pierwotnie „marsowym” charakterem tej zalety. Niewątpliwie znaczną rolę odegrało tu datowane na koniec III w. przed Chr. powiązanie *virtus* z męskim bóstwem-personifikacją – *Honos* („szacunek, godność”). Obydwu tym ważnym dla rzymskiej *nobilitas* ideom dedykowano w okresie republiki dwie świątynie: pierwszą poświęcono już w 205 r. przed Chr.; wzniesiono ją za sycylijskie łupy Marcellusa, rozbudowując wcześniejszą (ufundowaną w 233 r.) świątynię *Honos* i dodając do niej kult *Virtus*, drugą w 101 r. przed Chr. od razu obydwu tym powiązanych ze sobą bóstwom-ideom ufundował z łupów zdobytych na Cymbrach słynny wódz Gajusz Mariusz⁸.

Zarówno *Honos*, jak i *Virtus* wyobrażano sobie w I w. przed Chr. już bardzo konkretnie jako młodzieńców w wieńcu (*Honos*) i w hełmie (*Virtus*), co potwierdza m.in. awers denara wybitego w r. 70 przed Chr. przez Kwintusa Fufiusa Calenus a i Publiusza Muciusa Cordusa (Cr. 403/1; Syd. 797). Samo zaś przedstawienie uosabiającego *virtus* młodzieńca w hełmie pojawiło się rok wcześniej na awersie denara wybitego przez triumwira monetarnego Maniusa Aquilliusa (Cr. 401/1; Syd. 798):

Il. 1⁹

Identyfikacja, za sprawą legendy awersu VIRTVS, jest tu jednoznaczna, jednakże ustalenie przyczyny pojawienia się tej właśnie personifikacji na monecie Aquilliusa wymaga spojrzenia na monetę jako na całość i próby przywołania kontekstu jej powstania. Kluczowa okazuje się tu interpretacja rewersu. Jego legenda: M[a]N[iv]s AQVILIVS M[a]N[iv]s F[ilius] M[a]N[iv]s N[epos] odnosi się do triumwira monetarnego r. 71 przed Chr., umieszczona jest jednak z obu stron sceny ukazującej rzymskiego wojownika z tarczą, zginającego kark klęczącej personifikacji Sycylii (świadczy o tym legenda na dole: SICIL[ia]), która nawiązuje do stłumienia w 100 r. przed Chr. przez przodka emitenta – Maniusa Aquilliusa, konsula w r. 101 przed Chr., powstania niewolników na

⁷ Zob. Cyncero, *De inventione* II 159. Por. też C. F. Noreña, *op. cit.*, s. 80.

⁸ Zob. Cynceron, *De natura deorum* II 61, *In Verrem* IV 121 i CIL XI 1831; na temat obydwu świątyń zob. też: L. Richardson, *Honos and Virtus and the Sacra Via*, AJA 82 (1978), s. 240-246, W. Eisenhut, *Virtus*, [w:] RE Suppl. XIV, 1974, szp. 897-899 i E. Samter, *Honos*, [w:] RE VIII, 2, 1913, szp. 2292-2294.

⁹ Wszystkie ilustracje ukazują monety w nieznacznym powiększeniu (ok. 15-20%).

Sycylii, wiążąc tym samym jednoznacznie *Virtus* awersu z męstwem wodza i zarazem ze cnotą obywatelską rzymskiego urzędnika, który narażał swe życie (został ciężko ranny) w walkach z niewolnikami, chcącymi zachwiać ówczesnym ładem społecznym¹⁰. W roku 71 przed Chr., gdy Krassus tłumił powstanie Spartakusa, powiązanie *Virtus* z postacią konsula sprzed 30 lat wykraczało zatem poza zwykłą promocję *gens Aquillia* i stawało się dla rzymskich wodzów zachętą do rozprawienia się z buntem niewolników, by zasłużyć sobie na chwałę porównywalną z Manusem Aquillusem, zaś dla żołnierzy potwierdzeniem, że walczą w słusznej sprawie¹¹.

Kolejne przedstawienie *Virtus* odnajdujemy na denarach Lucjusza Aquilliusa Florusa, datowanych na okres panowania Oktawiana Augusta, konkretnie na ok. 19 r. przed Chr. (RIC I, *Augustus* 301 i 305-307). Należy je wiązać już nie tyle z propagowaniem rodu emitenta i nawiązaniem do wcześniejszych monet Maniusa Aquilliusa z 70 r. przed Chr., ile z powrotem princepsa z Syrii do Rzymu 12 października 19 r. przed Chr., co upamiętniono ustawieniem przed świątynią *Honos* i *Virtus* „Ołtarza Szczęśliwego Powrotu” (*Ara Fortunae Reducis*) oraz ustaleniem specjalnych ofiar i nowego święta *Augustalia*¹². Interpretacja poniższych typów denarów Aquilliusa (RIC I, *Augustus* 301 i 306):

II. 2

II. 3

¹⁰ Na temat obydwu Aquiliusów zob. E. Klebs, *Aquilius* (9 i 11), [w:] RE II, 1, 1895, szp. 323-326.

¹¹ Chociaż już w latach 50. XX wieku odrzucono entuzjastyczną interpretację monet rzymskich jako *sui generis* ówczesnych gazet, nie ulega wątpliwości, że ich przekaz był świadomie perswazyjny, zaś odbiorcami była nie tylko elita polityczna, lecz również żołnierze, wśród których wielu było ludźmi piśmiennymi (dyskusję na ten temat wyczerpująco przedstawia R. Hedlung, „...achieved nothing worthy of memory”: *Coinage and authority in the Roman empire c. AD 260-295*, *Studia Numismatica Upsaliensia* 5, Uppsala 2008, s. 29-32).

¹² Pisze o tym sam August w swych *Res gestae*, II 11: *Aram Fortunae Reducis ante aedes Honoris et Virtutis ad portam Capenam pro redito meo senatus consecravit, in qua pontifices et virgines Vestales anniversarium sacrificium facere iussit eo die quo, consulibus Q. Lucretio et M. Vinicio, in urbem ex Syria redieram, et diem Augustalia ex cognomine nostro appellavit* (ten i kolejne cytaty z tego zabytku wg wyd. *Res gestae Divi Augusti. The Achievements of the Divine Augustus*, with an introduction and commentary by P. A. Brunt and J. M. Moore, Oxford 1984).

jako kompleksowego przekazu, unaoczniającego zalety władcy i związane z nimi sukcesy okazuje się jeszcze trafniejsza, jeśli zgodnie z postulatami Andrew Wallace-Hadrilla i Ragnara Hedlunda¹³ spojrzemy na nie jako na całość powiązanych ze sobą trzech elementów: awersu, rewersu i towarzyszących obydwu stronom monety legend. W odróżnieniu od denarów z końca lat siedemdziesiątych denary Lucjusza Aquilliusa nie zawierają już podpisu personifikacji, lecz jedynie tytułaturę urzędnika: L[ucius] AQVILLIVS FLORVS III VIR, jednakże w połączeniu z ukazującymi podpisaną (w dedykacyjnym datiwie) personifikację *Honos*, datowanymi na ten sam r. 19 przed Chr. aureusami i denarami sygnowanymi imieniem triumwira monetarnego Marka Durmiosa z legendą awersu M[arcus] DVRMIVS III VIR HONORI (RIC I, *Augustus* 311-313 i 315), uzyskujemy całą już serię monet. Rewersy monet z tej serii sugerują spójny przekaz, że oto „męstwo” (domyślnie VIRTVTI) i osobistej „godności” (HONORI w legendzie awersu) Oktawiana Augusta Rzym zawdzięcza wspaniałe uroczystości i pochod wzdłuż Via Appia, towarzyszące powrotowi princepsa ze Wschodu¹⁴, lecz również bardzo konkretny sukces, jakim było odzyskanie utraconych w klęsce Krassusa pod Carrhae w 53 r. przed Chr. znaków legionowych¹⁵. Natomiast przyłączenie Armenii było już zasługą samego tylko „męstwa” władcy¹⁶. O prymacie *Virtus* upersonifikowanej jako młodzieniec w hełmie nad *Honos*, z którym ta pierwsza dzieliła świątynie, świadczy być może brak na monetach z 19 r. przed Chr. towarzyszącego jej przedstawieniu podpisu, gdyż takie przedstawienie *Virtus* – najważniejszej z zalet princepsa¹⁷ – było Rzymianom w czasach Augusta już na tyle znane, że nie wymagało dodatkowych informacji ułatwiających identyfikację.

Za panowania kolejnych cesarzy z dynastii julijsko-klaudyjskiej: Tyberiusza, Kaliguli, Klaudiusza i Nerona „męstwo” najwyraźniej utraciło swą dominującą pozycję w ideologii dynastycznej i państwowej. Nie sprzyjał mu zarówno brak wielkich sukcesów militarnych, z których jedynie podbój Brytanii za Klaudiusza i Nerona można było przedstawić jako triumf tradycyjnie rozumianej *virtus*, czyli męstwa wojennego, jak i wzrost tendencji jedynowładczych, które z kolei klóciły się z filozoficzno-republikańskim rozumieniem *virtus* jako cnoty moralnej i obywatelskiej zarazem¹⁸. Jednak zapewne właśnie do tego ostatniego pojmowania *virtus* nawiązują rewersy aureusów i denarów Nerona z lat 60-64¹⁹, akcentujące poprzez umieszczenie na nich skrótu EX S[enatus] C[onsulto] szacunek młodego cesarza dla senatu, i przynoszące identyfikowaną właśnie jako *Virtus*

¹³ Zob. A. Wallace-Hadrill, *Image and authority in the coinage of Augustus*, JRS 76 (1986), s. 69 i R. Hedlund, *op. cit.*, s. 35-36.

¹⁴ Nawiązują do nich rewersy ukazujące Augusta powożącego bigą słońi w lewo z legendą: AVGVSTVS CAESAR (RIC I, *Augustus* 301 i 311).

¹⁵ Świadczy o tym legenda rewersów typów RIC I, *Augustus* 304 i 314: CAESAR AVGVSTVS SIGN[is] RECE[ptis] – „Cezar August, ponieważ odzyskano znaki legionowe [sc. kazał wybić monetę / ufundował ołtarz / wprowadził ofiary]”

¹⁶ Zob. legenda rewersu typu RIC I, *Augustus* 306-307: CAESAR DIVI F[ilius] ARMENIA CAPTA – „Cezar, syn Boskiego [sc. Juliusza], ponieważ zajęto Armenię [sc. kazał wybić monetę / ufundował ołtarz / wprowadził ofiary]”. Brak tego typu rewersu na monetach Durmiosa z *Honos* zdaje się świadczyć, że ten konkretny sukces princepsa należy wiązać przede wszystkim z jego *virtus*.

¹⁷ Centralną pozycję *virtus* potwierdzają też inspirowane polityką Augusta teksty literackie, m.in. Horacego (zwł. *Carmina* III 2, 17-24) i Propercjusza (III 22, 21-22); por. C. F. Noreña, *op. cit.*, s. 78 i 80-81.

¹⁸ Por. Sallustiusz, *Bellum Catilinae* 54, 4-6, gdzie historyk przeciwstawia *virtus* błędom wodzów i urzędników (*imperatorum atque magistrorum vitia*), łącząc ją zarazem ściśle z charakterem (*natura*) i odpowiednimi obyczajami (*mores*).

¹⁹ Od tego miejsca, jeśli nie zaznaczone inaczej, wszystkie daty odnoszą się do okresu po Chr.

postać w hełmie, zbroi i płaszczu wojskowym, trzymającą *parazonium* i włócznię (RIC I, *Nero* 25-26, 31-32, 36-37 i 40-41) lub *clupeus* (RIC I, *Nero* 27-28, 33-34, 38-39 i 42-43) oraz opierającą nogę na broni najpewniej wroga:

II. 4

II. 5

W przypadku monet Nerona nie mamy jednak pewności, czy identyfikacja personifikacji z *Virtus* jest słuszna: z jednej strony przemawiają za nią atrybuty (*parazonium* i włócznia są niewątpliwie stałymi atrybutami *Virtus* na monetach rzymskich począwszy od Galby, a okrągłą tarczę można skojarzyć z *clupeus virtutis* Oktawiana Augusta²⁰), z drugiej wszakże C. H. V. Sutherland i R. A. G. Carson (RIC I, *Nero* 27) i H. Mattingly (BMC I, *Nero* 29) identyfikują postać z okrągłą tarczą z Romą, zaś Curtis Clay w obydwu postaciach widzi parę posągów Zwycięskiej Romy (*Roma Victrix*) wzniesionych na wniosek senatu (do tego faktu ma odnosić się skrót EX S C), by uczcić zwycięstwa armii Nerona w Armenii i Brytanii²¹. Identyfikacja Clay'a ma wszakże słabe punkty: skrót EX S C jest powszechny na rewersach różnych typów aureusów i denarów przez całe pierwsze dziesięciolecie panowania Nerona, tj. od 54 do 63/64 r., natomiast personifikacja z *parazonium* i włócznią, utożsamiana na wyżej omówionych monetach z *Virtus*, nie ma ewidentnych cech kobiecych, przez co może być traktowana jako lekkozbrojny młodzieniec.

W czasie wojny domowej, którą wiosną 68 r. rozpoczęły zbuntowane wojska Galii, Hiszpanii i Judei, występując przeciw Neronowi, pojawiła się idea wskrzeszenia dawnej *virtus Romana*, a wraz z nią stosowne monety, jak np. bite między kwietniem a czerwcem w Hiszpanii aureusy i denary z *Bonus Eventus* na awersie i stojącą *Virtus*,

²⁰ Tj. okrągłą, złotą tarczą z inskrypcją sлавującą następujące cnoty władcy: męstwo (*virtus*), łaskawość (*clementia*), sprawiedliwość (*iustitia*) i bogobożność (*pietas*). Pojawiała się ona sama lub w towarzystwie innych atrybutów, bądź też trzymana przez Wiktorię zwykle z zapisaną na niej skrótową legendą CL V (RIC I, *Augustus* 36a, 42a-48, 52a, 61, 62 i 85a-94) lub C V (RIC I, *Augustus* 415). Okrągła tarcza (*clupeus*) obok włóczni i *parazonium* jest nadto atrybutem *Virtus* na rewersie aureusów i denarów Wespazjana bitych w Antiochii, których identyfikacja jest jednoznaczna dzięki towarzyszącej kobiecej personifikacji w hełmie legendzie VIRTVS AVGVSTI (RIC2 II, *Vespasian* 1542, 1551 i 1552).

²¹ Zob. C. Clay, *Die Münzprägung des Kaisers Nero in Rom und Lugdunum. Teil I: die Edelmetallprägung der Jahre 54 bis 64 n. Chr.*, NZ 96 (1982), s. 33-36 i 50-51.

trzymającą *parazonium* i Wiktoriołę (RIC I, *The Civil Wars* 13 i 14) oraz bite w wojskowej mennicy w Afryce denary ukazujące na awersie głowę *Virtus* w hełmie, na rewersie zaś *clupeus* otoczony legendą S[enatus] P[opulus]Q[ue] R[omanus] (RIC I, *The Civil Wars* 136):

Il. 6

Mimo licznych ówczesnie nawiązań do republiki i panowania Oktawiana Augusta (wybito np. całą serię restytucyjnych aureusów i denarów z imieniem pierwszego princepsa²²) w okresie walk o władzę cesarską w latach 68-69 w przedstawieniu „męstwa” zaczęto odstępować od jego tradycyjnej, męskiej ikonografii na rzecz wizerunku zgodnego z przypadkiem gramatycznym rzeczownika *virtus*. Jest to doskonale widoczne jeszcze nie tyle w powyższym typie, gdzie dość schematycznie ujęta głowa kontynuuje raczej tradycję przedstawiania „męstwa” jako młodego wojownika, ile w mennictwie panującego od 8 czerwca 68 do 15 stycznia 69 r. Serwiusza Sulpicjusza Galby. Na rewersach jego monet obok *Virtus* uosobionej przez nagiego młodzieńca trzymającego *parazonium* i włócznię (RIC I, *Galba* 30-32, 176-179, 218-222, 235-236) pojawia się również kobieca *Virtus* z Wiktoriołą na globie i z *parazonium* (RIC I, *Galba* 63-64, 102-103 i 114-116 oraz bardzo rzadkie egzemplarze z mennicy afrykańskiej²³):

Il. 7

Il. 8

²² Zob. tzw. grupę III: RIC I, *The Civil Wars* 81-117.

²³ Notowane monety to: aureus i denar z mennicy w Hiszpanii (zapewne Tarraco) oraz denary z Galii; denary afrykańskie, nienotowane w RIC I, pojawiły się w ostatnich latach na aukcjach: The New York Sale, aukcja XVII (09.01.2008), nr 178; Fritz Rudolf Künker GmbH & Co. KG., aukcja 153 (14.03.2009), nr 8650 (ten sam egz.) oraz Numismatik Lanz München, aukcja 149 (24.06.2010), nr 360.

Jeszcze ciekawsze są sesterce Galby, na których Virtus w krótkiej tunice z odkrytą piersią, w płaszczu i hełmie, trzymająca *parazonium* i włócznię, towarzyszy „Honorowi” (*Honos*) z włócznią i rogiem obfitości (RIC I, *Galba* 474-478). Legenda HONOS ET VIRTVS nie pozostawia wątpliwości co do identyfikacji przedstawionych postaci:

II. 9

Mamy tu zatem do czynienia z przywróceniem treści znanych z okresu republiki (denar Kwintusa Fufiusa Calenusa i Publiusza Muciusa Cordusa z 70 r. przed Chr.) i Augusta (monety Lucjusza Aquilliusa i Marka Durmiusa z 19 r. przed Chr.) przy jednoczesnym nadaniu im nowej formy. O tym, że forma upersonifikowania „godności” i „męstwa” jako stanowiących uzupełniającą się parę mężczyzny i kobiety była innowacją szczególnie atrakcyjną, świadczy fakt przejścia tego samego typu rewersu, a wręcz tego samego stempla sesterca przez mincerzy panującego między kwietniem a 20 grudnia 69 r. Witeliusza (RIC I, *Vitellius* 113):

II. 10

Rewersy przywołanych tu monet Nerona, Galby i Witeliusza, choć niewątpliwie wiążą się z budowaniem wizerunku cesarza, ciągle jeszcze pozwalają interpretować *virtus* jako ogólną zaletę wodza i/lub przywódcy politycznego, ciągle bliższą wizji Cycero- na niż Pliniusza, sławiącego w 100 r. przymioty Trajana. Oczywiście połączenie rewersu z *Virtus* lub *Honos* i *Virtus* z ukazującym popiersie i tytułaturę konkretnego władcy awersem *implicitie* podkreśla związek owych cnót z cesarzem, jednak w przypadku aureusów i denarów Nerona z lat 60-64 oraz sesterców Galby i Witeliusza widzimy na rewersie również odwołania do senatu: EX S[enatus] C[onsulto] lub S[enatus] C[onsulto]. Owa

informacja o legitymizacji monety uchwałą senacką, typowa dla powszechnie używanych monet brązowych, mogła dodatkowo sprawiać, że rzymski użytkownik pieniądza nadal kojarzył upersonifikowaną *Virtus* z uogólnionym rzymskim męstwem²⁴.

2. OD WESPAZJANA DO SEWERÓW: UPOWSZECHNIENIE SIĘ ŻEŃSKIEGO WIZERUNKU *VIRTUS* I JEGO PONOWNA MASKULINIZACJA

Powiązanie *explicite* żeńskiej personifikacji *Virtus* trzymającej *parazonium* i włącznie z osobą cesarza i nadanie jej tym samym cech osobistej już cnoty (osobistego męstwa) władcy datuje się w mennictwie rzymskim od pierwszych lat panowania Wespazjana, gdy w legendzie rewersu denarów bitych między 69 a 71 r. w nieznaney mennicy wschodniej i w 70 r. w Antiochii do rzeczownika *VIRTVS* dodano skrótową formę przydawki *AVGVST[i]*, zaś na rewersach antiocheńskich aureusów datowanych na drugą połowę 72 lub pierwszą 73 r. pojawił się pełny *genetivus* *AVGVSTI*²⁵. Legenda *VIRTVS AVGVST[i]* widnieje nadto na rewersie datowanego na r. 70, aureusa Tytusa wybitego w Judei (RIC2 II 1537), jednak z uwagi na dość krótkotrwałą i ograniczoną produkcję wschodnich mennic pierwszych Flawiuszy zdecydowanie większą rolę w spopularyzowaniu idei *virtus Augusti* jako idei niezależnej już od republikańskiego kultu *Honos* i *Virtus* odegrały brązowe nominały Domicjana. Oto bowiem podczas samodzielnych rządów ostatniego przedstawiciela dynastii flawijskiej, w latach 85-96, wybito cały szereg dupondiusów i asów z przedstawieniem na rewersie *Virtus* w formie zbliżonej do tej, jaka pojawiła się na sestercach Galby (RIC I 474-478), a zwłaszcza na wspomnianych wyżej aureusach i denarach Wespazjana i Tytusa, tj. jako stojącej kobiety w hełmie, trzymającej *parazonium* i włącznie. Na wszystkich brązach Domicjana przedstawieniu temu towarzyszy legenda w dedykacyjnym datiwie: *VIRTVTI AVGVSTI* – „Męstwu Augusta”²⁶:

II. 11

²⁴ Inaczej miała się rzecz z *clupeus virtutis* na monetach Oktawiana Augusta, symbolizującą osobistą *virtus Augusti* i, podobnie jak *victoria Augusti*, wpisywała się w swoistą ideę dynastyczną, ściśle związaną z upamiętnianiem pierwszego princepsa. Por. J. Gagé, *Divus Augustus, l'idée dynastique chez les empereurs Julio-Claudiens*, RA 34 (1931), s. 11-41 i *idem, La théologie de la Victoire impériale*, RH 58 (1933), s. 9-11.

²⁵ Zob. RIC2 II 1379, 1542 i 1552.

²⁶ Zob. RIC2 II 299, 300, 374, 390, 423, 484, 499-500, 540-541, 550-551, 631, 644-645, 650, 706, 709, 754, 757, 804 i 810.

II. 12

Dzięki umieszczeniu personifikacji *Virtus* wraz z dedykowaną jej legendą na rewersach popularnych nominałów brązowych, z których korzystano przy drobnych, codziennych transakcjach, jej ikonografia utrwaliła się na tyle, że następcy Domicjana, aby zmanifestować swe wojskowe i cywilne „męstwo” często rezygnowali z objaśniającej wizerunek *Virtus* legendy. Schemat, w którym przedstawieniu *Virtus* towarzyszyła dedykacyjna legenda VIRTVTI AVGVSTI przejął na swych wczesnych dupondiusach (bitych między 119 a 121 r.) jedynie Hadrian (RIC II 605) oraz Kommodus, na którego sestercach ze 181 lub 182 r. po dedykacji następuje jeszcze tytułatura cesarska TR[ibunia] P[otestate] VII IMP[erator] IIII CO[n]S[ul] III P[ater] P[atriae] (RIC III 332 a i b²⁷). Natomiast przykłady wykorzystania samej tylko upowszechnionej przez Flawiuszy personifikacji „męstwa” w konfiguracji z różnymi legendami, przynoszącymi najczęściej typowe dla rewersów elementy tytułatury cesarskiej, można mnożyć. Za przykłady mogą posłużyć tu: denar Trajana (RIC II 355) wybity w Rzymie między 114 a 116 r. z właściwą dla monet z tego okresu dedykacyjną legendą rewersu: P[ontifici] M[aximo] TR[ibunia] P[otestate] CO[n]S[ul] VI P[atri] P[atriae] S[enatus] P[opulus]Q[ue] R[omanus], będącą kontynuacją dedykacyjnej legendy awersu: IMP[eratori] CAES[ari] NER[vae] TRAIANO OPTIMO AVG[usto] GER[manico] DAC[ico], następnie denar Antoninusa Piusa ze 144 r. (RIC III 118) z wymienionym na rewersie trzecim konsulatem cesarza i zapowiedzią czwartego: CO[n]S[ul] III – DES[ignatus] IIII, oraz sesterc Marka Aureliusza, datowany na r. 158 lub 159 dzięki umieszczonej na rewersie wiadomości o władzy trybuńskiej sprawowanej trzynasty rok, oraz drugim konsulacie: TR[ibunia] POT[estate] XIII CO[n]S[ul] II (RIC III, *Antoninus Pius*, 1349 B):

II. 13

²⁷ Por. też skróty zapis VIRTVTI AVGVSTI na aureusach Hadriana bitych w Rzymie między 134 a 138 r. (RIC II 287); legenda VIRTVTI AVGVSTI pojawia się jeszcze na sestercach i asach Kommodusa (RIC III 505 i 510), zaś na jego aureusach i denarach (RIC III 41 i 160) jeszcze bardziej skróty zapis: VIRTVT[I] AVGVSTI.

II. 14

II. 15

Rezygnacja z podpisu personifikacji wynika nie tylko z upowszechnienia się samego wizerunku, lecz również ze wzrostu rangi samej *Virtus*, która, jak tego dowodzi m.in. napisany w 100 r. jako mowa dziękczynna dla Trajana *Panegyryk* Pliniusza Młodszego²⁸, stała się nadrzędną cnotą cesarską, kluczową zaletą władcy we wszystkich dziedzinach jego aktywności i niejako gwarantem jego kompetencji²⁹.

Mimo zakorzenienia się w mennictwie II w. żeńskiego wizerunku *Virtus* z *parazonium*, począwszy od panowania Antoninów (137-192) dają się zaobserwować dwie nowe tendencje: z jednej strony pojawiają się nieznane dotąd warianty ikonografii żeńskiej personifikacji „męstwa”, zbliżające ją do przedstawień symbolizującej mądrość oraz sprawiedliwą wojnę Minerwy, a zwłaszcza do uosobienia Rzymu – bogini Romy, z drugiej zaś ponowna maskulinizacja *Virtus* poprzez jeszcze ściślejsze powiązanie jej ikonografii z cesarzem.

Pierwsza z nich wpisuje się w ówczesną koncepcję polityczną, reprezentowaną m.in. przez najwybitniejszego historyka przełomu I i II w. – Tacyta³⁰, wedle której Rzym dzięki *virtus* – swej cesze narodowej – zawdzięcza panowanie nad innymi ludami. W mennictwie ilustrują ją rewersy aureusów i złotych kwinarów bitych w Rzymie dla młodego Marka Aureliusza w latach 151-153 (RIC III, *Antoninus Pius*, 452 i 457): *Virtus* trzyma na nich Wiktoriołę, atrybut dotychczas związany przede wszystkim z przedstawieniem Romy. O tym, że mimo braku podpisu ową postać kobiecą należy utożsamiać raczej z wizerunkiem „męstwa” niż widzieć w nim nowy wariant ikonografii personifikacji Rzymu, świadczą późniejsze o trzydzieści pięć lat aureusy i denary Kommodusa z legendą VIRTVT[i] AVG[usti] P[ontifex] M[aximus] TR[ibunicia] P[otestate] XII

²⁸ Zob. zwłaszcza *Panegyricus* 72, 5 i 89, 3.

²⁹ Por. R. Hedlund, op. cit., s. 57, tam też odnośniki do wcześniejszej literatury przedmiotu.

³⁰ Zob. *Annales* II 69 i IV 73 oraz *De vita et moribus Iulii Agricolae* 33, 2.

IMP[erator] VIII CO[n]S[ul] V P[ater] P[atriae]³¹ oraz bite już wprawdzie za Septymiusza Sewera, lecz ciągle wyraźnie nawiązujące do mennictwa Antoninów, nominały brązowe oraz aureusy i denary z legendą otokową rewersu VIRT[us] AVG[usti] TR[ibunicia] P[otestate] CO[n]S[ul] i VIRT[us] AVG[usti] TR[ibunicia] P[otestate] CO[n]S[ul] i VIR-T[us] AVG[usti] TR[ibunicia] P[otestate] II CO[n]S[ul] II P[ater] P[atriae] z lat 193-194; bliski kontekst stanowią tu również późniejsze, datowane na lata 200-201 raz 202-210 aureusy i denary z legendą rewersu VIRT[us] AVGG (Augustorum), przynoszące kolejny wariant ikonografii „męstwa”³²:

II. 16

II. 17

II. 18

II. 19

³¹ Zob. RIC III 160, Calicó 2366.

³² Zob. RIC IV 24, 39, 430 A, 657, 673-675 oraz RIC IV 145, 171 (a) i (b), 303 i 517.

Powiązanie *Virtus* z Wiktorią i *implicito* z Romą odpowiadało zresztą rzymskiej myśli politycznej, w której, jak zauważa Agata Aleksandra Kluczek: *to virtus była przecież tą siłą, która kazala Rzymowi rozszerzać imperium na świat i jego mieszkańców [...]. Owa abstrakcja, uosobiona oraz ubóstwiona [...] doskonale wyrażala wojenne przymioty Rzymianina, jego odwagę, waleczność i moc zwyciężania, a uzewnętrznia się w sile i niezwyciężoności przede wszystkim podczas walki. Z tego względu łączyła się ona ściśle z ideą victoria*³³.

Do grupy monet szczególnie wyraźnie syntetyzujących *Virtus*, Romę i Minerwę należy zaliczyć sesterc Marka Aureliusza wybity w Rzymie między grudniem 179 a marcem 180 r. (RIC III 1250) z legendą rewersu VIRTVS AVG[usti] IMP[erator] X CO[n]S[ul] II P[ater] P[atriae], który ukazując *Virtus* z tradycyjnymi atrybutami, jednak w pozycji siedzącej, zbliża ją do przedstawienia Romy z włócznią i tarczą na innym sestercu tego władcy z końca 171 lub ze 172 r. (RIC III 1037), kontynuującym schemat ikonograficzny uformowany jeszcze za Nerona³⁴, lub do siedzącej Minerwy, trzymającej włócznię i egidę oraz tarczę lub berło na sestercach z lat 152-154 (RIC III, *Antoninus Pius*, 1309-1311 i 1318):

II. 20

II. 21

³³ A. A. Kluczek, *VNDIQVE VICTORES. Wizja rzymskiego wladztwa nad swiatem w mennictwie zlotego wieku Antoninow i doby kryzysu III wieku – studium porownawcze*, Katowice 2009, s. 184-185.

³⁴ Por. brązy Nerona z identycznym przedstawieniem i legendą ROMA (RIC I 356-361).

II. 22

Drugą tendencją, tj. ponowną maskulinizacją *Virtus* i ściślejsze powiązanie jej z cesarzem widzimy na rewersach aureusów i denarów Antoninusa Piusa bitych w Rzymie między 140 a 143 r., na których wyobrażono stojącego cesarza³⁵ w pozycji z tradycyjnymi atrybutami „męstwa”: włócznią i *parazonium* (RIC III 105 a-c):

II. 23

Obydwie tendencje w ikonografii *Virtus* konsekwentnie występują obok siebie w mennictwie Sewerów, stanowiąc znakomitą ilustrację postrzegania jej na przełomie II i III w. zarówno jako osobistego „męstwa” władcy³⁶, jak i jako cnoty państwowej-patriotycznej, utożsamiającej sukcesy cesarza z sukcesami Rzymu³⁷. Za Septymiusza Sewera pojawił się również nowy wariant łączący obydwie idee *Virtus* cesarza i państwa, ukazujący na sestercu ze 195 r. (RIC IV 693) Romę (*Virtus*) stojącą w lewo, trzymającą *parazonium* i wieńczącą zwróconego też w lewo cesarza trzymającego Wiktorię – scenę można interpretować jako dziękczynienie państwa za „męstwo” okazane przez władcę, co potwierdza również legenda w dedykacyjnym datiwie VIRTVTI AVG[usti].

³⁵ Począwszy od Hadriana symbolem „męstwa” cesarza w mennictwie była również scena ukazująca władcę konno podczas polowania, jednak geneza tego typu ikonografii nie ma związku z samą personifikacją *Virtus*. Por. C. F. Noreña, *op. cit.*, s. 81.

³⁶ W mennictwie Septymiusza Sewera zob. denar RIC IV 303A, gdzie legendzie VIRTVS AVGG towarzyszy przedstawienie stojącego cesarza (zapewne samego Sewera) z globem i włócznią oraz aureus RIC IV 305 z legendą VIRTVS AVGVSTORVM i przedstawieniem jadących konno w lewo ze wzniesionymi prawicami Septymiusza Sewera, Karakallę i Getę (por. też monety Karakalli: RIC IV 175 i 177, 409, 417 (a) i (b)); por. też sesterce Septymiusza Sewera z wyobrażeniem jadącego konno w prawo cesarza z poprzedzającą go *Virtus* (lub Romą), trzymającą konia za uzdę (RIC IV 719 - w katalogu ewidentnie postać kobieca w typie Amazonki błędnie opisana jako żołnierz).

³⁷ Tę ideę szczególnie oddaje typ z siedzącą *Virtus* w typie Romy – zob. denary i aureusy Septymiusza Sewera: RIC IV 304 oraz 518 (a) i (b) oraz jego sesterce i asy: (RIC IV 820 (a) i (b), 830 (a)-(c)); zob. też denar i brązy Karakalli: RIC IV 176, 468 i 477.

Za przedostatniego przedstawiciela dynastii, panującego w latach 218-222 Marka Aureliusza Antonina, zwanego od imienia swego syryjskiego boga Heliogabalem, w ogóle zaprzestano wybijania monet z *Virtus*, natomiast jego następca, Sewer Aleksander (222-235), przywrócił klasyczne żeńskie przedstawienie „męstwa” jako Amazonki z włócznią i opartą o nogę tarczą, niekiedy trzymającej też Wiktoriołę³⁸, obok którego wybijano za ostatniego z Sewerów typy ze stojącą *Virtus* z włócznią i *parazonium*, z *Virtus* siedzącą w typie Romy z włócznią/długim berłem i gałązką, wreszcie z wizerunkiem samego cesarza kroczącego w zbroi i niosącego symbol zwycięstwa – tropajon lub stojącego z globem i włócznią³⁹:

II. 24

II. 25

II. 26

II. 27

³⁸ Zob. RIC IV 181-183, 220 (typ z Wiktoriołą) oraz 623 i 624.

³⁹ Zob. RIC IV 221, 222 (*Virtus* w typie Romy) i 223-227 oraz 625-627 (cesarz jako uosobienie *Virtus*).

Wcześniej, już w mennictwie Karakalli, w r. 205 pojawiła się nadto z atrybutami (włócznia i owalna tarcza) i przede wszystkim w pozie (lewa ręka oparta o stojącą przy nodze tarczę) dotychczas na stałe wpisanymi w tradycję ikonografii *Virtus*⁴⁰. Zarówno na monetach Karakalli, jak i na nawiązujących do nich Sewera Aleksandra, wyobrażeniu temu towarzyszy jedynie tytułatura cesarska, co utrudnia jej jednoznaczną identyfikację. Wprawdzie autorzy podstawowych dla mennictwa Sewerów katalogów (RIC IV i BMC V), H. Mattingly i E. A. Sydenham, określają tę postać jako Marsa, widząc w niej tym samym kontynuację tradycji mennictwa Antoninów⁴¹, jednak charakterystyczna poza postaci zdaje się przemawiać za jej identyfikacją z *Virtus*, a w każdym razie za jej swoistą kontaminacją z Marsem, na co dodatkowo wskazuje analogiczna postać opatrzona legendą *VIRTUS AVG[usti]* na rewersie (młodszych raptem o kilka lat od monet Aleksandra) antoninianów, aureusów i kwintara Gordiana III, datowanych na r. 240⁴²:

II. 28

II. 29

II. 30

⁴⁰ Zob. RIC IV 81; ta sama postać na monetach z lat kolejnych zob. RIC IV 83, 89 (206 i 207 r.) i 110 (210 r.).

⁴¹ Zob. zwłaszcza sesterc Antoninusa Piusa z legendą otokową rewersu *MARTI VLTORI* (RIC III 609).

⁴² Zob. RIC IV 39, 44, 56, 60, 71 i 79.

Z powyższego zestawienia monet rzymskich z przedstawieniem *Virtus* zdają się wynikać następujące wnioski: mennictwo Augusta kontynuowało wypracowany w okresie republiki schemat ikonograficzny, według którego ukazywano jedynie głowę *Virtus* jako młodego wojownika, wiążąc go jednocześnie z męstwem samego princepsa; za Nerona pojawiło się przedstawienie pełnopostaciowe z *parazonium* i włócznią, jednak brak podpisu nie pozwala na jednoznaczną jego identyfikację z personifikacją „męstwa”, choć począwszy od Galby właśnie *Virtus* przez całe kolejne stulecie najczęściej przedstawiono właśnie z tymi atrybutami; za Flawiuszy personifikacja „męstwa” na monetach ostatecznie zatraciła związek z *Honos* i utrwalił się jej żeński wizerunek w typie Amazonki; w latach 40. i 50. II w. pojawiły się nowe tendencje, łączące *Virtus* albo z ikonografią Romy, albo bezpośrednio z wizerunkiem cesarza, przez co w następnych dziesięcioleciach obok żeńskiego wizerunku *Virtus*, zgodnego z jej rodzajem gramatycznym, upowszechnił się reprezentowany przez zwycięskiego władcę wizerunek męski, zgodny z etymologią *vir* – *Virtus*. Owo współistnienie obok siebie żeńskiej i męskiej ikonografii kojarzonej z militarnym i politycznym męstwem cesarza doprowadziło na początku III w. do pojawienia się nowego typu: Marsa z atrybutami i w pozie *Virtus*, czy raczej *Virtus* ponownie zmasculinizowanej.

Wykaz skrótów:

AJA – American Journal of Archeology

BMC I – H. Mattingly, *Coins of the Roman Empire in the British Museum*, vol. I: *Augustus to Vitellius*, London 1923 (reprint 1965 i 2005)

BMC V – H. Mattingly, *Coins of the Roman Empire in the British Museum*, vol. V: *Pertinax to Elagabalus*, London 1950

BN – Biuletyn Numizmatyczny

Calicó – X. Calicó, *The Roman Avrei: from the Republic to Pertinax, 196 B.C. - 193 A.D.*, Barcelona 2003

CIL XI – *Corpus Inscriptionum Latinarum XI: Inscriptiones Aemiliae Etruriae Umbriae Latinae*, ed. E. Bormann, Berlin 1888-1925

Cr. – M. H. Crawford, *Roman Republican Coinage*, vol. I-II, Cambridge 1974

JRS – Journal of Roman Studies

NZ – Numismatische Zeitschrift

RA – Revue Archeologique

RE – *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, herausgegeben von G. Wissowa, Stuttgart 1893-1978

RH – Revue Historique

RIC – *The Roman Imperial Coinage*, vol. I-X, London 1923-2007:

- RIC I – C. H. V. Sutherland, R. A. G. Carson, vol. I: *From 31 BC to AD 69*, London 1984

- RIC II – H. Mattingly, E. A. Sydenham, vol. II: *Vespasian to Hadrian*, London 1926

- RIC2 II – I. A. Carradice, T. V. Buttrey, vol. II, part I (second fully revised edition): *from AD 69-96: Vespasian to Domitian*, London 2007

- RIC III – H. Mattingly, E. A. Sydenham, vol. III: *Antoninus Pius to Commodus*, London 1930

- RIC IV – H. Mattingly, E. A. Sydenham, vol. IV, part I: *Pertinax to Geta*, London 1936;

H. Mattingly, E. A. Sydenham, C. H. V. Sutherland, vol. IV, part II: *Macrinus to Pupienus*, London 1938; H. Mattingly, E. A. Sydenham, C. H. V. Sutherland, vol. IV, part III: *Gordian III – Uranius Antoninus*, London 1949
Syd. – E. A. Sydenham, *The Coinage of the Roman Republic*, London 1952

Źródła ilustracji:

- II. 1. Republika, denar serratus, triumwir monetarny: Mn. Aquilius, mennica: Rzym (Cr. 401/1; Syd. 798); zdjęcie monety ze zbioru autora: Magdalena Awianowicz.
- II. 2. Oktawian August, denar, triumwir monetarny: L. Aquilius Florus, mennica: Rzym (RIC I 301); zdjęcie za: Nomos AG, aukcja 2 (18.05.2010), nr 168.
- II. 3. Oktawian August, denar, triumwir monetarny: L. Aquilius Florus, mennica: Rzym (RIC I 306); zdjęcie za: Numismatica Ars Classica NAC AG, aukcja 40 (16.05.2007), nr 634.
- II. 4. Neron, aureus, 60-61 r., mennica: Rzym (RIC I 25); zdjęcie za: Numismatica Ars Classica NAC AG, aukcja 67 (17.10.2012), nr 123.
- II. 5. Neron, aureus, 61-62 r., mennica: Rzym (RIC I 33); zdjęcie za: Fritz Rudolf Künker GmbH & Co. KG, aukcja 124 (16.03.2007), nr 7577.
- II. 6. Anonimowy denar, kwiecień-czerwiec 68 r., mennica afrykańska (RIC I 136); zdjęcie za: UBS Gold & Numismatics, aukcja 78 (09.09.2008), nr 1513.
- II. 7. Galba, denar, czerwiec 68 – styczeń 69 r., mennica: Rzym (RIC I 236); zdjęcie za: Numismatica Ars Classica NAC AG, aukcja 27 (12.05.2004), nr 344.
- II. 8. Galba, denar, październik 68 – styczeń 69 r., mennica afrykańska (RIC I –); zdjęcie za: Fritz Rudolf Künker GmbH & Co. KG, aukcja 153 (14.03.2009), nr 8650.
- II. 9. Galba, sesterc, grudzień 68 r., mennica: Rzym (RIC I 475); zdjęcie za: Numismatica Ars Classica NAC AG, aukcja 51 (05.03.2009), nr 209.
- II. 10. Witeliusz, sesterc, kwiecień – 20 grudnia 69 r., mennica: Rzym (RIC I 113); zdjęcie za: Numismatica Ars Classica NAC AG, aukcja 59 (04.04.2011), nr 938.
- II. 11. Domicjan, dupondius, 85 r., mennica: Rzym (RIC2 II 300); zdjęcie za: Numismatica Ars Classica NAC AG, aukcja 51 (05.03.2009), nr 923.
- II. 12. Domicjan, as, 90-91 r., mennica: Rzym (RIC2 II 397); zdjęcie za: Fritz Rudolf Künker GmbH & Co. KG, aukcja 133 (11.10.2007), nr 8747.
- II. 13. Trajan, denar, zima 114 – początek 116 r., mennica: Rzym (RIC II 355); zdjęcie za: Numismatica Ars Classica NAC AG, aukcja 59 (04.04.2011), nr 980.
- II. 14. Antoninus Pius, denar, 144 r., mennica: Rzym (RIC III 118); zdjęcie za: Auktionshaus H. D. Rauch GmbH, Sommer Auktion 2008 (15.09.2008), nr 550.
- II. 15. Marek Aureliusz, sesterc, 158-159 r., mennica: Rzym (RIC III, *Antoninus Pius*, 1349 B); zdjęcie za: Fritz Rudolf Künker GmbH & Co. KG, aukcja 193 (26.09.2011), nr 763.
- II. 16. Marek Aureliusz, aureus, 152-153 r., mennica: Rzym (RIC III, *Antoninus Pius*, 457 b); zdjęcie za: Fritz Rudolf Künker GmbH & Co. KG, aukcja 204 (12.03.2012), nr 688.
- II. 17. Kommodus, aureus, 187-188, mennica: Rzym (Calicó 2366); zdjęcie za: Numismatica Ars Classica NAC AG, aukcja 49 (21.10.2008), nr 297.
- II. 18. Septymiusz Sewer, aureus, 193 r., mennica: Rzym (RIC IV 24); zdjęcie za: UBS Gold & Numismatics, aukcja 78 (09.09.2008), nr 1741.
- II. 19. Septymiusz Sewer, denar, 200-201, mennica: Rzym (RIC IV 171a); zdjęcie za: Fritz Rudolf Künker GmbH & Co. KG, aukcja 182 (14.03.2011), nr 771.
- II. 20. Marek Aureliusz, sesterc, 179-180 r., mennica: Rzym (RIC III 1250); zdjęcie za: Fritz Rudolf Künker GmbH & Co. KG, aukcja 193 (26.09.2011), nr 782.
- II. 21. Marek Aureliusz, sesterc, 171-172 r., mennica: Rzym (RIC III 1037); zdjęcie za: Numismatica Ars Classica NAC AG, aukcja 46 (02.04.2008), nr 589.
- II. 22. Marek Aureliusz, sesterc, 153-154 r., mennica: Rzym (RIC III, *Antoninus Pius*, 1309); zdjęcie za: Numismatica Ars Classica NAC AG, aukcja 46 (02.04.2008), nr 585.
- II. 23. Antoninus Pius, denar, 140-143 r., mennica: Rzym (RIC III 105 b); zdjęcie za: Numismatik Lanz München, aukcja 128 (22.05.2006), nr 446.
- II. 24. Sewer Aleksander, denar, 225 r., mennica: Rzym (RIC IV 182); zdjęcie za: VAuctions, aukcja 268 (18.08.2011), nr 198.

- Il. 25. Sewer Aleksander, denar, 230 r., mennica: Rzym (RIC IV 220); zdjęcie za: VAuctions, aukcja 269 (08.09.2011), nr 181.
- Il. 26. Sewer Aleksander, denar, 230 r., mennica: Rzym (RIC IV 221); zdjęcie za: Sincona AG, aukcja 10 (27.05.2013), nr 299.
- Il. 27. Sewer Aleksander, denar, 230 r., mennica: Rzym (RIC IV 224); zdjęcie za: Emporium Hamburg, aukcja 69 (04.04.2013), nr 320.
- Il. 28. Karakalla, denar, 206 r., mennica: Rzym (RIC IV 83); zdjęcie za: Auktionshaus H. D. Rauch GmbH, aukcja 85 (26.11.2009), nr 644.
- Il. 29. Sewer Aleksander, denar, 228 r., mennica: Rzym (RIC IV 90); zdjęcie za Pegasi Numismatics, aukcja XXII (20.04.2010), nr 528.
- Il. 30. Gordian III, antoninian, 240 r., mennica: Rzym (RIC IV 72); zdjęcie monety ze zbioru autora: Magdalena Awianowicz.

Bartosz Awianowicz, *Transformations of the Virtus Iconography on the Roman Coinage since the Republic to Severus Alexander*

The purpose of this paper is to show the changes that have occurred in the perception of Virtus since the first appearance of the personification in the Roman coinage around 71 BC to the reign of Alexander Severus (224-235).

Virtus (Courage) as one of the four imperial values most frequently on the coins occupies a special position, because on the one hand, grammatical gender of the noun *virtus* suggests the use of a female personification, the other it is etymologically related to a man (lat. *vir*) and traditionally manly, martial virtues as bravery (*fortitudo*) and contempt for death and suffering (*mortis dolorisque contemptio*), as already Cicero asserted in his *Tusculan disputations* (2. 43).

In the 1st century BC, on the Republican denarii of Mn. Aquilius and Q. Fufius Calenus and P. Mucius Cordus, Virtus was depicted as a young warrior and connected with general's courage in warfare and at the same time with the civic virtue of Roman officials – ancestors of the moneyers. The coinage under Augustus continued the iconographic scheme established in the period of the republic in which only the head of Virtus was depicted as a young warrior, but at the same time the idea of martial virtue started to be identified with activities of the emperor himself. Under Nero appeared on the coinage the whole female personification, standing and holding a parazonium and a spear, though the lack of a legend referring to her does not allow for the unambiguous identification of the personification as a figure of “courage”, although starting from Galba Virtus throughout the next century was most often presented with these two attributes. Under the Flavians the personification of courage eventually lost on coins her connection with Honos and strengthened the female figure wearing military dress (Amazon type). In the 40s and 50s of the 2nd century AD emerged new trends in the iconography, combining Virtus with Roma, either directly with the figure of the emperor. In the following decades next to the female iconography of Virtus (in accordance with its grammatical gender) became widespread the masculine image represented by a victorious ruler, consistent with the *vir* – *Virtus* etymology. That coexistence of male and female iconography being associated with the military and political courage of the emperor led at the beginning of the 3rd century AD to the emergence of a new type: Mars with attributes and in a pose of Virtus or rather the again masculinised personification of Virtus.

(tłum. autora)